

УДК 323.1.001.1 (045)

Концептуальні основи терміну «ідентичність» (етнополітичний аспект)

С.Б. КОСТИНА

Маріупольський державний університет, м. Маріуполь, Україна, E-mail: ashlas@ukr.net

Авторське резюме

Сучасні процеси глобалізації, уніфікуючи суспільні цінності та національні культури, породжують одну з головних проблем сьогодення – проблему ідентичності. Ця тема активно досліджується паралельно з вивченням суспільних трансформацій, спричинених глобалізацією.

За мету поставлено обґрунтувати використання терміну «ідентичність» як фундаментального при оцінці етнонаціональної складової суспільства. Окреслено етапи набуття наукової значимості терміну «ідентичність». На основі результатів досліджень в інших сферах наукового пізнання зроблено порівняльний аналіз з іншими видами ідентичностей та виявлено особливості становлення етнічної ідентичності – вони схожі, адже формуються на основі визначення диспозицій індивіда «свій» - «чужий».

Визначено, що досліджуване явище не є статичним, а постійно змінюється під впливом соціальних, економічних, політичних або культурних факторів у суспільстві. Підкреслюється, що й сам феномен ідентичності в свою чергу є причиною тих чи інших суспільних трансформацій.

Особлива увага приділяється двом видам ідентичностей – індивідуальним та колективним, які за своєю природою несуть діаметрально протилежне функціональне значення.

Обґрунтовано необхідність зняття смислового навантаження з полісемантичної категорії «ідентичність» шляхом виокремлення більш конкретних понять, що входять до її складу, як-то: «саморозуміння», «схожість», «групова належність» та ін.

Ключові слова: поліпарадигмальність, національна ідентичність, етнічна ідентичність, індивідуальна ідентичність, колективна ідентичність, інгрупа, аутгрупа.

Conceptual bases of the term «identity» (ethnopolitical aspect)

S.B. KOSTINA

Mariupol state university, Mariupol, Ukraine, E-mail: ashlas@ukr.net

Abstract

Modern globalization processes unify social values and national cultures from the one hand, but from the other – produce one of the main problems of contemporaneity – the problem of identity. This issue is extensively studied at one time with the study of social transformations the globalization caused to.

The research goal is to justify the use of the term «identity» as fundamental one when analyzing the ethnonational component of society. The history of the emergence of scientific interest in the term «identity» is marked.

The comparative analysis is implemented and the peculiarities of formation of ethnic identity are revealed on the basis of the research results in other fields of science. The main principle in this process is determination of an individual's dispositions «own» – «other». Special attention is paid to two types of identity – personal and collective identities, which by nature have opposite function.

The necessity of semantic distinction of the concepts that are the parts of the multivalued category «identity» is justified.

Keywords: multiparadigmatic, national identity, ethnic identity, personal identity, collective identity, in-group, out-group.

Постановка проблеми. Сьогодні важко знайти державу, яка прямо або побічно не була б залучена до уніфікуючих всі сфери суспільства заходів, інтеграційних процесів, спровокованих світовою глобалізацією. Це явище за останні десятиліття набуло планетарного характеру і вважається об'єктивним процесом сьогодення. Незважаючи на численні дослідження в цій галузі, і зараз існують наукові дискусії стосовно оцінок і змін, спричинених глобалізацією в світі в цілому та особливо в національних спільнотах. Хоча зазначений термін використовується в науковому обігу ще з середини ХХ ст., але й по сьогодні він, безперечно, залишається фундаментальним при оцінці та аналізі будь-якого суспільно-політичного або економіч-

ного явища. Глобалізація, як процес уніфікації суспільних цінностей та національних культур, породжує одну з головних проблем сьогодення – проблему ідентичності. Для України питання ідентичності суспільства є неабияким важливим, особливо з погляду на інтеграційні плани держави. Особливої уваги потребує проблема формування української загальнонаціональної ідентичності, адже перед Україною постає завдання забезпечення власних національних інтересів, першочергове з яких – збереження унікальних етнічних ідентичностей в контексті цілісної загальноукраїнської ідентичності.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемою ідентичності людини та суспільства займаються дослідники різних сфер наукового пізнання.

© С.Б. Костіна, 2014

Нас цікавить термін «ідентичність» у контексті етнополітичних досліджень. В працях вітчизняних науковців М. Вівчарика [1], О. Картунова [4], І. Кресіної [3], Ю. Римаренка [5] та інших обґрунтовано необхідність вичленовування нової дисципліни, яка б залучала аналіз державотворчого аспекту при оцінці етнонаціональних процесів – етнодержавознавство. Актуальність зазначеної проблеми підтверджується великою кількістю досліджень українських науковців. Так, наприклад, М. Шульга, український етнолог, наголошує на необхідності дослідження етнічної ідентичності особистості, адже визначає проблему етносу як одну з основних в етнополітології [9]. В свою чергу етнолог Л. Нагорна наполягає, що, зважаючи на необхідність консолідації українського суспільства, більше уваги треба приділяти дослідженню національної ідентичності [7]. А політолог М. Обушний, поєднуючи дві зазначені категорії, досліджує етнонаціональну ідентичність в контексті формування української нації [8].

Мета дослідження – обґрунтувати використання в етнополітичному аспекті терміну «ідентичність», як такого, що є фундаментальним при оцінці етнонаціональної складової сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Всебічно досліджувати феномен ідентичності вчені починають практично одночасно з вивченням глобалізаційних процесів. Російська дослідниця Г. Хамнаєва підкреслює: «Пошуки ідентичності стають підготовкою до освоєння нового світу, пошуками форм, смислів, підстав для подальшого розвитку та формування іншої перспективи як людини, так і суспільства в цілому» [14].

Вперше на існування проблеми навколо ідентичності людини звернув увагу з наукової точки зору американський соціолог, один з засновників символічного інтеракціонізму Дж. Мід. Але замість терміну «ідентичність» він вживає поняття самості людини (the Self). Дж. Мід також описує феномен, який згодом назвуть «колективною ідентичністю». Він наголошує, що в процесі взаємовідносин (interactions) людини з іншими відбувається соціалізація самості. Соціальну групу, представником якої є індивід, соціолог називає «узагальненим іншим» (the Generalized Other). Установки «узагальненого іншого» автоматично стають установками кожного члена цієї спільноти. Тобто під тим, що ми зараз називаємо «ідентичність», Дж. Мід в 30-ті роки ХХ ст. розумів здатність викликати в собі якийсь комплекс певних установок, якими володіють інші члени групи, до якої належить сам індивід [17].

І сьогодні дослідники погоджуються з соціальним характером виникнення ідентичності, адже формується вона в процесі соціальних контактів (взаємодій) людини з іншими з метою знаходження шляхів для вирішення суспільно значущих завдань, стабільного розвитку соці-

уму та його інститутів [12]. Російська дослідниця О. Ю. Малинова, розглядаючи поняття «ідентичність» як об'єкт наукового аналізу та категорію практичного застосування, зауважує, що «в сучасному суспільстві ідентичності стають більш численними, фрагментарними, такими, що залежать від контексту; вони мають радикально історичний характер та постійно знаходяться в стані зміни та трансформації» [11, с.11]. Тож це явище не є статичним, а постійно змінюється під впливом соціальних, економічних, політичних або культурних факторів у суспільстві. Також слід зауважити, що й сам феномен ідентичності все частіше є причиною тих чи інших суспільних трансформацій.

Першим, хто застосував термін «ідентичність», загальноприйнято вважати Е. Еріксона. Крім того, саме цьому дослідникові завдячуємо появою в науковому середовищі цього поняття, а також тим, що він набув міждисциплінарного характеру. В своїй відомій книзі «Ідентичність: юність та криза» психолог розглядає ідентичність як динамічне утворення, що піддається трансформаціям протягом усього життя та, в свою чергу, ідентичність виконує протилежну функцію – адаптаційну, допомагаючи людині пристосуватися до змін у навколишньому світі. В цьому науковець бачить подвійність природи ідентичності [16]. Сучасний американський політолог та соціолог С. Хантінгтон, говорячи про роль ідентичності, зауважує: «Ідентичність важлива тому, що вона визначає поведінку людини» [15, с.50].

Треба наголосити, що проблема множинності значення терміну «ідентичність» актуалізується все більше із ростом наукових досліджень з цієї тематики. Як влучно зазначає українська дослідниця, етнополітолог Л. Нагорна: «Феномен ідентичності справив ефект революціонізуючого чинника і відтоді виступає як одна з виразних доміант у науковому, політичному, публіцистичному дискурсах» [6, с.33].

В етнополітології ідентичність визначається, як сукупність специфічних рис, які виділяють певну групу людей з кола інших груп і служать окремій особі підставою для віднесення себе до цієї групи [5, с.81]. Але саме тому, що питанням ідентичності займаються різні наукові школи, на основі різних концепцій та теоретичних позицій, під кутом різних наукових дискурсів, це явище має полісемантичне значення. До того ж, трактування терміну може відрізнятися в залежності від національного фактора, регіону досліджень. Тож немає домовленості між вченими, яке ж значення використовувати, адже кожний наукова сфера розставляє свої акценти в дефініціях.

Для вирішення зазначеної проблеми дослідники пропонують різні шляхи. Так, російська дослідниця З. Жаде, в силу необхідності визначення парадигми, в руслі якого буде відбуватися теоретичне обґрунтування ідентичності, вва-

жає, що «найбільш коректним, напевно, буде розгляд ідентичності з точки зору поліпарадигмальності» [10, с.184].

Інша російська дослідниця Г. Хамнаєва погоджується з іншими вченими: «Багатозначність вживання та амбівалентний характер поняття привели до того, що воно означає або надто багато, або надто мало» [14], і бачить вирішення проблеми в знятті смислового навантаження з терміну. Так, вона пропонує замість «ідентифікації» використовувати поняття «категоризація», яке відображає внутрішню схожість і зовнішню відмінність, з одного боку, а з іншого – воно ситуаційне та контекстуальне. Далі вважає більш влучним вживання терміну «саморозуміння», ніж «ідентичність», адже як і останній несе в собі і когнітивний, і емоційний смисл. Це дослідниця обґрунтовує тим, що «саморозуміння» спрямоване на самовідчуття та не має явної прив'язки до подібності або відмінності, що включено до визначення терміну «ідентичність». Також цей термін можна замінити групою таких понять, як «схожість», «зв'язаність» та «групова належність» тому що це, на думку Г. Хамнаєвої, допоможе відрізнити тісно зв'язані від слабко зв'язаних форм взаємовідносин. Таким чином, понятійне розмежування узагальнюючого терміну «ідентичність» спростили б одну з багатьох дискусій стосовно ідентичностей, а саме: розпочатої ще Е. Еріксоном та Г. Теддфелом про співвіднесення особистості та групової ідентичностей людини.

З точки зору соціальної належності, вважає російська дослідниця ідентичностей З. Жаде, людина нагадує руську матрюшку, де в середині однієї великої ляльки знаходиться інша менша, всередині другої – третя, ще менша, і т.д. [10, с.181]. В історії наукових досліджень ідентичності налічується багато спроб структурувати або ієрархувати види ідентичностей людини. Всі вони, як уже зазначалося, поділяються на дві великі групи: особистісні (персональні) та колективні (групові, соціальні). Л. Нагорна, спираючись на дослідження західних та вітчизняних науковців, зводить зазначену ієрархію до трьох основних рівнів ідентичностей: перший – базова ідентичність (особистісне самовизначення), другий – система соціокультурних ідентичностей (вікові, професійні, гендерні, етнічні, національні, молодіжні, релігійні та ін.), третій – наднаціональні ідентичності (цивілізаційні, транснаціональні, глобальні) [6, с.36].

Але необхідно зазначити, що неможливо сконструювати одну чітку і загальну для всіх ієрархію ідентичностей, адже кожна людина індивідуально формує свою «піраміду» ідентичностей за рівнем важливості для неї особисто тих чи інших ідентичностей.

Тож можна підсумувати, що ідентичність є явищем людського буття, але не чимось даним від народження чи постійним за життя людини, а завжди чимось обґрунтована та виражає

якусь потребу індивіда. Необхідною умовою формування колективної ідентичності будь-якого рівня є визначення двох базових категорій – інгрупа «свої» та аутгрупа «чужі», де спрацьовує система «Ми-Вони», у випадку з індивідуальною ідентичністю (самістю) працює система «Я-Вони».

В етнополітології досліджуються етнічні та територіальні (регіональні, загальнонаціональні) ідентичності. Незважаючи на те, що ці типи ідентичності передбачають більш високий рівень соціалізації індивіда, аніж, наприклад, гендерна або професійна ідентичності, механізм формування у них такий самий – на основі визначення диспозицій «свій» - «чужий».

Останнім часом, під впливом уніфікуючих процесів глобалізації, що ставлять під загрозу збереження унікальних цивілізаційних надбань історії людства, як захисна реакція, повсюди посилюється етнічна ідентичність. Дедалі частіше сучасна людина задається питаннями «хто Я є» і «звідки Я є», адже відчуває необхідність бути представником не якогось загального не-виразного світу, а носієм якоїсь конкретної спільності.

Треба зазначити, що етнічна ідентичність – це одна з найстійкіших історичних видів соціальної ідентичності, але й вона має багато різновидів. Український науковець, політолог О. Картунов, розглядаючи етнічну ідентичність, в своїй роботі «Вступ до етнополітології» наводить класифікацію, розроблену американськими вченими Дж. Маккеєм та Ф. Льюїнсом. Згідно з нею, існують чотири її основні типи: 1) «мінімум етнічності» - це особи з низькою етнічною обізнаністю, майже або вже асимільовані; 2) «поміркована етнічність» - це особи, які мають певні контакти з членами своєї етнічної групи, але їх етнічна ідентичність не настільки міцна, щоб вважати її етнічною свідомістю; 3) «маргінальна етнічність» - особи з сильною етнічною свідомістю, які в силу різних обставин не мають контактів із членами своєї групи; 4) «максимальна етнічність» - люди, що згуртовані разом, і які беруть активну участь у діяльності своєї етнічної групи та забезпеченні її політичних, економічних, соціальних й інших інтересів [4, с.113]. Ми навели цю класифікацію тільки як приклад, адже кожен тип ідентичності вимагає досконалого вивчення передумов виникнення, особливостей формування та проявів цих складних суспільних явищ.

Звичайно, для кожної історичної епохи характерні свої форми етнічної ідентичності, але обов'язковою умовою для всіх них є суб'єктивна складова в цьому явищі. І завдання індивіда тут – виявити себе як складову частину тієї чи іншої спільності. Тож можна зробити висновок, що, з одного боку, ідентичності, що вивчаються етнополітологами, по суті є соціальним явищем, але кожна з цих ідентичностей завжди має індивідуальну підвалину свого зміс-

ту. Таким чином, у складі кожної ідентичності існує і соціальне (суспільне), й індивідуальне (особисте).

Українська дослідниця О. Донченко, говорячи про співвіднесеність між індивідуальними та колективними ідентичностями, підкреслює тенденцію до переважання перших над другими. Врівноваження цих двох типів ідентичностей, на думку О. Донченко, є першочерговим завданням, адже з погляду на їх функціональні особливості, індивідуальні ідентичності – це ті, що завжди роз'єднують, а колективні – ті, що солідаризують [2, с.6]. Тож, враховуючи реалії сучасного українського націєтворення, гармонізація індивідуальних ідентичностей та актуалізація національно-громадянської ідентичності є необхідною умовою помірному розвитку та стабільного функціонування української держави.

Висновки. Сьогодні очевидним є той факт, що врівноваження етнонаціонального виміру державності за значенням стоїть поряд із стабілізацією в соціальній, економічній та політичній сферах держави, адже етнополітично дезінтегроване суспільство може стати причиною руйнації самої державності. Тож етнополітологи, окрім основних понять етносу та нації, досліджують ще й різні реалії життя суспільства – національно-культурні, мовленнєві, релігійно-церковні орієнтації та ідентичності. Зараз й наша держава знаходиться на стадії реформу-

вання та модернізації українського етносу, тому для нас першочерговим завданням на сучасному етапі є конструювання етнополітичної цілісності.

Щоб якомога точніше зобразити етнополітичну реальність держави та стан міжетнічних відносин в ній, необхідно досліджувати історичні, політичні, культурні, релігійні, економічні чинники, що впродовж багатьох років впливали на формування етнічної ідентичності того чи іншого етносу. Лише за умови детального вивчення та порівняння ціннісних орієнтацій та визначальних ідентифікаторів всіх етнічних груп суспільства можливе формування загальнодержавної національної ідентичності, що наразі є нагальним завданням й для України на шляху до пошуку консолідаційної ідеї в поліетнічному суспільстві нашої держави.

Наприкінці необхідно зазначити, що в результаті інтеграційних процесів зникають кордони між спільностями, суспільствами, цивілізаціями. Сьогодні багато хто з нас може назвати себе космополітом, а міжнародне право широко використовує поняття «подвійного громадянства». Всі ці прояви глобалізації найближчим часом посилюватимуть необхідність вироблення нового політичного устрою світу – надцивілізаційної моделі. А людина нового світу змушена виробляти ще один тип ідентичності – наднаціональний.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації [Текст]: навч. посіб. / М.М. Вівчарик. – К.: Вища шк., 2004. – 239 с.
2. Донченко О. Колективне психічне у соціальному повсякденні [Текст] / О. Донченко // Соціальна психологія. – 2008. – № 1. – С. 3-14.
3. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду [Текст] / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна та ін.; за заг. ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
4. Картунов О.В. Вступ до етнополітології [Текст]: наук.-навч. посібник / О.В. Картунов. – К.: Довіра, 1999. – 300 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства [Текст] / відп. ред., кер. авт. кол. Ю.І. Римаренко. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – 942 с.
6. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст [Текст] / Л. Нагорна. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
7. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки [Текст] / Л. Нагорна // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 107-122.
8. Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців [Текст] / М.І. Обушний. – К.: РВЦ «Київський університет». – 1999. – 40 с.
9. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности [Текст] / Н.А. Шульга. – К., 1996. – 200 с.
10. Жаде З.А. Проблема идентичности в современных социальных теориях [Текст] / З.А. Жаде // Философия и общество. – 2007. – № 2. – С. 173-184.
11. Малинова О.Ю. Идентичность как категория практики и научного анализа: о различии подходов [Текст] / О.Ю. Малинова // Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире / под ред. О.Ю. Малиновой и А.Ю. Сунгурова. – СПб.: Норма, 2005. – С. 9-20.
12. Семенов І. С. Идентичность в системе координат мирового развития [Текст] / И. С. Семенов, В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Полис. – 2010. – № 3. – С. 40-59.
13. Тишков В.А. Этнополитология: политические функции этничности [Текст]: учебник для вузов / В.А. Тишков, Ю.П. Шабаев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2011. – 376 с.
14. Хамнаева А.Ю. Поиски идентичности в условиях меняющегося мира [Электронный ресурс] / А.Ю. Хамнаева // Культура & общество: Интернет-журнал МГУКИ. – 2007 – Режим доступа: <http://www.e-culture.ru/Articles/2007/Hamnaeva.pdf>.
15. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности [Текст] / С. Хантингтон; пер. с англ. – М.: АСТ МОСКВА, 2004. – 635 с.

16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Текст] / Э. Эриксон; пер. с англ. общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – 2-е изд. – М.: Флинта; МПСИ; Прогресс, 2006. – 352 с.
17. Mead G. Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist [Text] / G. Mead; ed. Ch.W. Morris. – Chicago: University of Chicago Press, 1967, 440 p.

Стаття надійшла до редакції 27.01.2014

REFERENCES:

1. *Vivcharik M. M.* Ukraina: vid etnosu do natsii (Ukraine: from ethnos to nation). Kiev, 2004, 239 p.
2. *Donchenko O.* Kolektivne psihichne u sotsialnomu povsyakdenni (Collective psychic in the social everyday life). *Sotsialna psihologiya*, 2008, no.1, pp. 3-14.
3. *Rimarenko U. I.* Etnos. Natsiya. Derzhava: Ukraina v kontekste svitovogo etnoderzhavnitskogo dosvidu (Ethnos. Nation. State: Ukraine in world context of state ethno policy experience). Kiev, 2000, 516 p.
4. *Kartunov O. V.* Vstup do etnopolitologii (Introduction to ethnopolitology). Kiev, 1999, 300 p.
5. *Rimarenko U. I.* Mala entseklpediya etnopolitologii (Small encyclopedia of ethnopolitology). Kiev, 1996, 942p.
6. *Nagorna L.* Regionalna identichnist: ukrainskiy kontekst (Regional identity: the Ukrainian context). Kiev, 2008, 405 p.
7. *Nagorna L.* Fenomen regionalizmu i natsionalna identichnist v Ukraini: istorichni vitoki (The phenomenon of regionalism and national identity in Ukraine: historical background). *Regionalna istoria Ukraini*, 2007, no.1, pp. 107-122.
8. *Obushniy M. I.* Etnonatsionalna identichnist – fenomen samoviznachennya ukrainsiv (Ethnonational identity – the phenomenon of the Ukrainians' self –determination). Kiev, 1999, 40 p.
9. *Shulga N. A.* Etnicheskaya samoidentifikatsiya lichnosty (Ethnic self-identification of person). Kiev, 1996, 200 p.
10. *Zhade Z. A.* Problema identichnosti v sovremennih teoriyah (The problem of identity in modern social theories). *Filosofiya i obshchestvo*, 2007, no.2, pp. 173-184.
11. *Malinova O. U., Sungurova A. U.* Identichnost kak kategoriya praktiki i nauchnogo analiza: o razlichii podhodov (The identity as the category of practice and of scientific analysis: on the difference of approaches). *Prava cheloveka i problemi identichnosti v Rossii i v sovremennom mire*, 2005, pp. 9-20.
12. *Semenenko I. S., Lapkin V. V., Pantin V. I.* Identichnost v sisteme koordinat mirovogo razvitiya (The identity in the context of global development trends). *Polis*, 2010, no.3, pp. 40-59.
13. *Tishkov V. A., Shabaev U. P.* Etnopolitologiya: politicheskie funktsii etnichnosti (Ethnopolitology: political functions of ethnicity), Moscow, 2011, 376 p.
14. *Khamnaeva A. U.* Poiski identichnosti v usloviyah menyaushchegosya mira (The search for identity in the conditions of a changing world). *Kultura i obshchestvo*, 2007. Regime to access: <http://www.e-culture.ru/Articles/2007/Hamnaeva.pdf>.
15. *Huntington S. P.* Kto mi? (Who we are?). Moscow, 2004, 635 p.
16. *Erikson E.* Identichnost: yunost i krizis (Identity: youth and crisis). Moscow, 2006, 352 p.
17. Mead G. Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist (Edited by Charles W. Morris) - Chicago: University of Chicago Press, 1934, 440 p.

Костіна Світлана Борисівна – аспірант
Маріупольський державний університет
Адреса: 87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129 а
E-mail: ashlas@ukr.net

Kostina Svetlana Borysivna – postgraduate
Mariupol state university
Address: 129a, Budivelnikiv Av., Mariupol, 87500
E-mail: ashlas@ukr.net